

فصلنامه تحقیقات جدید علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره چهارم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۹، صص ۲۳۱-۲۴۶

New Period 4, No 32, 2021, P 231-246

ISSN (2476-7018)

شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸)

ظرفیت‌های ژئوتوریسمی شهرستان ملکان و لزوم برنامه‌ریزی راهبردی توسعه

علی راثی

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی

چکیده

شهرستان ملکان به عنوان یکی از مهمترین مراکز دارای جاذبه‌های توریستی در منطقه شمال غرب کشور ایران دارای پتانسیل‌ها و جاذبه‌های متعدد توریستی است که لازمه بهره‌وری مناسب از این جاذبه‌ها، شناسایی و معرفی درست آنها را دو چندان کرده است گردشگری بر مبنای طبیعت، اکوتوریسم و توسعه توریسم ماجراجویانه، امکان ایجاد توریسم علمی- ورزشی و فرهنگی را فراهم می‌سازد که می‌تواند جاذب بسیاری از علاقه‌مندان به طبیعت و تاریخ باشد. در این پژوهش به روش تحلیلی- توصیفی و بهره‌گیری از مشاهدات میدانی و اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی به بررسی قابلیت‌ها و محدودیت‌های محیطی- گردشگری شهرستان ملکان پرداخته شده است و نتیجه مطالعه نشان داد که شهرستان ملکان پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های توریستی و گردشگری از توان بالای گردشگری در سطح منطقه و ملی برخوردار است.

واژه‌های کلیدی: گردشگری، ژئوتوریسم، گردشگری جغرافیایی، شهرستان ملکان

مقدمه

امروزه ژئوتوریسم یا گردشگری جغرافیایی، یکی از مهمترین و جدیدترین شاخه‌های و شاخه‌ای از گردشگری مناطق طبیعی و شکلی از گردشگری پایدار محسوب می‌شود. این شکل گردشگری به واسطه برنامه‌ریزی مناسب و شناخت مزیت‌ها و محدودیت‌ها، می‌تواند نقش مهمی در توسعه ملی و تنوع بخشیدن به اقتصاد منطقه داشته باشد. در این راستا غار آبی بنائم در شهرستان ملکان علی‌رغم شناسائی‌ها و بررسی اولیه آن در بیش از سه دهه اخیر، تاکنون از اقدامات اکتشافی کارشناسانه و راهبردی جهت بهره‌برداری توریستی محروم بوده و در صورت انجام اطلاعات محدودی از آن منتشر شده است این در حالی است که گشایش این غار و بهره‌برداری توریستی از آن می‌تواند نقش مهمی در توسعه گردشگری، ایجاد اشتغال و ایجاد هسته بوم‌گردی منطقه‌ای باتوجه به مجاورت و نزدیکی آن با دیگر مناطق گردشگری همچون منطقه گردشگری علی‌ابن‌ابی‌طالب در آقمنار، چشمه آرپا دره سی در روستایی به همین نام، تپه‌های باستانی لیلان در کنار طبیعت بکر و زیبای روستای باباقاضی، گوزلو و... در کنار پل دختر و چشمه آبی «شورسو» و دیگر مناطق زیبای گردشگری در شهرستان ملکان ایجاد کند.

محدوده مورد مطالعه

شهرستان ملکان با وسعتی معادل ۱۰۰۶/۸۷ کیلومتر مربع ۲/۲۱ درصد از کل مساحت استان آذربایجان شرقی را به خود اختصاص داده است و از این لحاظ رتبه شانزدهم را در بین شهرستان‌های استان دارا می‌باشد. این شهرستان از نظر مختصات جغرافیایی در عرض شمالی ۳۶ درجه و ۵۷ دقیقه الی ۳۷ درجه و ۱۷ دقیقه و در طول شرقی ۴۵ درجه و ۵۵ دقیقه الی ۴۶ درجه و ۲۶ دقیقه قرار گرفته است و از سمت شمال و شمال شرق با شهرستان مراغه، از جنوب با استان آذربایجان غربی و از شمال غرب با شهرستان بناب هم جوار می‌باشد. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آ.ش، ۱۳۸۵: ۱)

این شهرستان که دارای سه شهر ملکان، لیلان و مبارک شهر و پنج دهستان و ۸۴ روستا به مرکزیت شهر ملکان است پیشینه تاریخی طولانی داشته و به دلیل آب و هوا و موقعیت گذرگاهی مناسب، از گذشته‌های دور مسکن اقوام مختلفی بوده است؛ به طوری که از ۶ هزار سال پیش از میلاد، روستاهای عباس‌آباد و قوریجان از اصلی‌ترین سکونتگاه‌های این منطقه به‌شمار می‌رفته است. از سوی دیگر مجاورت ملکان با منطقه تاریخی لیلان، به اهمیت و جایگاه تاریخی آن افزوده است. در بررسی مسایل تاریخی شهر باستانی گنزک و آتشکده تاریخی آن، که توسط مورخان یونانی انجام گرفته، به مکانی در این دشت اشاره می‌شود که به احتمال قوی همان دشت لیلان است. (سرفراز، ۵۵)

۱. شهرستان ملکان با بیش از ۱۶۰ هزار نفر جمعیت در ۱۵۵ کیلومتری تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی واقع شده است.

تالاب عباس‌آباد (عباس‌آباد گلی) از ۵ تا ۶ هزار سال پیش از میلاد تا دوره اخیر، قدمت ۷ هزار ساله سفالینه‌های یافت‌شده از تپه‌های روستای بایقوت، قدمت ۵ هزار ساله خیش‌های پیداشده در این منطقه نشان از قدمت دیرینه زیست و وجود تمدن‌های مختلف در این منطقه بوده است که از میان آنها می‌توان به سومرها، ایلامی‌ها، هوری‌ها، آراتاها، کاسسی‌ها، قوتتی‌ها، لولوبی‌ها، ایشغوزها (ایسکیت‌ها)، ماناها، گیلزان‌ها، کاسپی‌ها و... اشاره کرد که زبان تمامی آنها التصاقی و جزو خانواده زبان‌های اورالیک - آلتاییک که ترکی امروزی نیز منتسب به آن است، اشاره کرد این تمدن‌ها به اقوام پروتوتورک شهره‌اند. از این میان سومری‌ها، ایلامی‌ها و هوری‌ها اقوامی بودند که اولین تمدن‌ها و مدنیت‌ها را روی زمین بنا نهاده‌اند و اولین خط و کتابت را ایشان اختراع و به بشریت هدیه نموده‌اند.

طبق نظرمورخان و شرق‌شناسان آذربایجان جز نخستین زیستگاه‌های بشری بوده است و آذربایجان از حدود هفت هزار سال قبل جایگاه تمدن‌های نامبرده می‌باشد. کشفیات یک هیأت باستان‌شناسی آمریکایی - ایرانی در تپه حسنلوی نقده تحت رهبری (رابرت دالسون) حقایقی را به اثبات رساند. بعد از تحقیقات فراوان، تاریخ این منطقه را به ده دوره تقسیم کرد که اولین دوره حدود ۶۰۰۰ سال قبل از میلاد و چهارمین دوره مربوط به ۱۳۰۰ سال قبل از میلاد تا ۸۰۰ سال قبل از میلاد می‌باشد. که اولین دوره مربوط به هوری‌ها و آخرین دوره مربوط به ماناها می‌باشد. با توجه به قرار گرفتن منطقه‌ی ملکان در این حوزه‌ی جغرافیایی و وجود نام تاریخی هوریلر بروی یکی از روستاهای ملکان به ارتباط این تمدن‌ها با تاریخ منطقه می‌توان پی برد (راثی، ۱۳۹۵: ۲۵).

از منظر جغرافیایی نیز شهرستان ملکان دارای دو بخش کوهستانی عمدتاً در شرق این شهرستان با محوریت دو رشته کوه به نام آغلاغان و باباگورگور و مناطق غربی شهرستان در قالب جلگه‌ای هموار و رسوبی می‌باشد که تا ساحل جنوب شرقی دریاچه ارومیه کشیده شده است. این شهرستان با وسعت ۱۰۰۷ کیلومتر مربع (۲ درصد مساحت استان) در ۱۵۰ کیلومتری تبریز واقع شده و از سمت شمال با شهرستان‌های بناب و مراغه، از سمت شرق با شهرستان مراغه و از سمت غرب و جنوب با استان آذربایجان غربی هم‌مرز است. آب و هوای ملکان عمدتاً تحت تأثیر بادهای آسیای مرکزی (سیبری)، اقیانوس اطلس، دریای سیاه، دریای مدیترانه و دریای خزر قرار می‌گیرد. این جریانات در پاییز، بهار و زمستان ریزش باران‌های منطقه‌ای را موجب می‌گردند که مقداری از نزولات زمستانی آن به صورت برف می‌باشد. بارندگی منطقه ملکان مدیترانه‌ای است و بیشترین مقدار بارش در ماه‌های فروردین، اردیبهشت، آبان، آذر و اسفند می‌باشد که میانگین سالانه درازمدت آن ۲۷۳/۵ میلیمتر برآورد شده است. (چراغی، ۱۳۹۱: ۴۸)

مبانی نظری

ژئوتوریسم

ژئوتوریسم از ترکیب واژه‌های ژئو (زمین) و توریسم (جهانگردی) پدید آمده است که نیازمند بهره‌گیری توریسم از علوم زمین، بویژه جغرافیای طبیعی، زمین‌شناسی، ژئوفیزیک و سایر علوم طبیعی است. امروزه ژئوتوریسم به عنوان یکی از شاخه‌های جدید صنعت گردشگری به عنوان ابزاری مناسب برای توسعه پایدار شناخته شده است. (محبتی و همکاران، ۱۳۹۷:۹۴)

در سال ۱۹۹۲ در کنفرانس محیط‌زیست و توسعه سازمان ملل متحد در ریودژانیرو در دستور ۲۱، از ژئوتوریسم به عنوان وسیله‌ای عملی و کاربردی جهت رسیدن به توسعه پایدار نام برده شد و امروزه نیز ژئوتوریسم به عنوان ابزاری مناسب برای توسعه پایدار شناخته شده است. بدون شک اهمیت ژئوتوریسم در این است که در آن تأکید روی نوعی دیدگاه مدیریتی کل‌نگر در زمینه‌هایی نظیر تاریخ پدیده‌های زمین‌شناسی، اکوسیستم‌ها، کاربری اراضی، گردشگری طبیعی و آموزش زیست‌محیطی و پایداری است. ژئوتوریسم به عنوان یک گزینه جدید نه تنها بر روی همه ویژگی‌های انسانی و طبیعی تأکید دارد بلکه به عملکرد هر یک از مکانها نیز توجه دارد. این شکل گردشگری می‌تواند به وسیله برنامه‌ریزی مبتنی بر شناخت فرصت‌ها و محدودیت‌های ژئوتوریسم، نقش مهمی در توسعه ملی و تنوع بخشیدن به اقتصاد ایفا کند (Beigi & Pakzad, 2010: 169) منطقه ژئوتوریسم می‌تواند نوعی تجربه مطلوب برای گردشگر فراهم آورد و در عین حال کیفیت منحصر به فرد مقاصد گردشگری را به صورت یک پارچه حفظ کند، از این رو می‌توان آن را برای هر دو گروه گردشگران و مردم بومی مفید و سودمند دانست. (Boley, 2011: 568)

ژئوتوریسم یکی از انواع جدید توریسم و از زیرشاخه‌های تخصصی اکوتوریسم است، که به معرفی اشکال زمین و لندفرم‌ها به گردشگران با حفظ هویت مکانی آنها می‌پردازد (زندى، ۱۳۸۸: ۱۶) هنگام تعریف ژئوتوریسم، دو مفهوم آشکار می‌شود: برخی از صاحب‌نظران و اساتید، ژئوتوریسم را مترادف با واژه «توریسم جغرافیایی» می‌دانند که یک منطقه به صورت کلی و با همه عناصر آن بررسی می‌کند. در این تعریف، زمین‌شناسی و ژئومورفولوژی به عنوان حمایت‌کننده سیستم‌های اکولوژیکی و توسعه اقتصادی در نظر گرفته می‌شود. دیدگاه و تعریف دوم، ژئوتوریسم را مترادف با شکلی از گردشگری میدانند که هدفش جستجوی میراث زمین یک منطقه می‌باشد. نویسندگان اخیر این تعریف، ژئوتوریسم را به عنوان یک سیستمی میدانند که سه زیر سیستم اشکال (چشم‌اندازها، لندفرم‌ها، رسوبات، صخره‌ها و سنگ‌ها، سنگواره‌ها و ...)، فرایندها (فعالیت‌های تکتونیکی، فعالیت‌های آتشفشانی، هوازدگی، فرسایش، رسوبگذاری) و گردشگری (جاذبه‌ها، تسهیلات، تورها، فعالیت‌ها، تفسیرها، برنامه‌ریزی و مدیریت) را شامل می‌شود. از این نظر، ژئوتوریسم به عنوان نوعی از اکوتوریسم مورد توجه قرار می‌گیرد که بر

ژئوسایت‌ها تاکید دارد. از نقطه نظر اقتصادی، میراث زمین به عنوان پایه‌ای برای توسعه گردشگری مورد توجه قرار می‌گیرد. عرضه‌هایی که در ژئوتوریسم برای گردشگران صورت می‌گیرد درد و قسمت عرضه اولیه و ثانویه یا مشتق شده از عرضه اولیه را شامل شود. عرضه اولیه شامل هر مکان یا چیزی هست که باعث جذب گردشگری می‌شود مثل سایت‌ها و میراث‌زمین. عرضه ثانویه شامل خدمات، تسهیلات، زیرساخت‌ها و کالاها که برای گردشگران مورد نیاز هست. عرضه ثانویه یا ناشی شده از عرضه اولیه شامل سه بخش اصلی زیرساخت‌ها (تدارکات و اقامتگاه، حمل‌ونقل)، کالاها و بسته‌های علمی (اسناد نوشته شده، اسناد دیجیتال، فیلم‌ها، بازی‌ها) و خدمات علمی (موزه‌ها، نمایشگاه‌ها و مراکز بازدید، تورهای راهنما، پنل‌های تفسیری، وبسایت‌ها) می‌باشد. (اروجی، ۱۳۹۱: ۲۲)

طبیعت‌گردی

طبیعت‌گردی فعالیتی است که منجر به سپری شدن اوقات فراغت انسان در طبیعت می‌شود و مبتنی بر برداشت‌های فرهنگی، معنوی دیدار و مطالعه از جاذبه‌های طبیعی و بهره‌گیری از پدیده‌های متنوع می‌باشد (نویل، ۱۹۷۵: ۱۳۰-۱۳۸) طبیعت‌گردی را مسافرتی بدون تخریب، پراکندگی و آلودگی مناطق طبیعی، فعالیت خاص مطالعاتی و کاوشگرانه و احساس لذت از مناظر طبیعی هم چون گیاهان وحشی، حیوانات و ارزش‌های فرهنگی یک منطقه تعریف نموده‌اند.

ایران دارای تمدن و فرهنگی غنی و نیز محیط طبیعی کم نظیر است. ویژگی‌های طبیعی و فرهنگی متنوع در ایران باعث شده که این کشور به لحاظ مکان‌های دیدنی و جاذبه‌های توریستی در ردیف یکی از ده کشور برتر دنیا قرار گیرد. جاذبه‌های باستانی، فرهنگی و طبیعی ایران مبنای بسیار مطلوبی برای توسعه ژئوتوریسم تشکیل داده است. توانمندی‌های کشور ایران در زمینه ژئوتوریسم سبب شده که مناطقی از ایران با توجه به ویژگی‌های طبیعی، زمین‌شناسی و ژئومورفولوژیکی مانند کویر لوت، کوهستان‌های سهند و سبلان و انواع غارها از نامزدهای پیشنهادی برای ثبت در فهرست جهانی یونسکو در حوزه ژئوتوریسم معرفی شوند (کرمی، ۱۳۸۶: ۱۱۷)

مناطق جغرافیایی شهرستان ملکان در استان آذربایجان شرقی نیز با بهره‌مندی از اکوسیستم‌های متنوع جغرافیایی و آب‌وهوایی کوهستانی، دشت‌ها و جلگه‌های حاصلخیز مامن سایت‌های گردشگری متنوعی همچون سایت گردشگری علی بلاغی، تپه باستانی بایقوت، چشمه آب معدنی آرپا دره سی و طبیعت دل انگیز باباقاضی و دره سرسبز قوزلو و همچنین محوطه زیبای سد قوشقره، پل دختر، پل لیلان، تپه‌های باستانی لیلان، تپه‌های باستانی بایقوت، محوطه آب درمانی شور سو، محوطه سد قوشقیه و گردشگاه‌های مختلفی چون باباگر، شیروانشاهلو و... می‌باشد. با توجه به پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های گردشگری فوق و با

عطف به رشد و توسعه توریسم و اکوتوریسم در دهه‌های اخیر در جهان، بسیاری از صاحب‌نظران آن را صنعت مسلط سال‌های آتی معرفی می‌کنند. از این منظر جا دارد که با وجود چنین توان‌های بالقوه‌ای در شهرستان ملکان، تلاش بیشتری جهت شناخت و معرفی این صنعت روبه رشد جهت سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری بهینه انجام شود.

اهمیت و جایگاه صنعت گردشگری

گردشگری صنعتی درآمدزا و با صرفه اقتصادی بسیار مناسب است که با ایجاد تبادلات فرهنگی و اجتماعی میان ملل مختلف به خاطر فقدان آلودگی‌های زیست‌محیطی امروزه بسیار مورد توجه می‌باشد. (بیاتی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۷) جاذبه‌های طبیعی هر کشوری و منطقه‌ای به همان میزان که در جذب گردشگر نقش بسزایی دارند در ایجاد فرصت‌های اشتغال، بالا بردن بهره‌وری و توسعه خدمات و گسترش صنایع مرتبط نیز نقش مهمی ایفا می‌کنند. از این منظر جاذبه‌های ژئومورفولوژیکی، آب‌وهوایی، آب‌های شفاف‌بخش معدنی، پوشش گیاهی و گونه‌های حیوانی همراه با دالان‌های زیرزمینی با جریان آب و یا بدون آب در مطالعات و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی توریسم از جمله مهمترین عوامل به حساب می‌آیند (۳۱۵: Fennel, ۱۹۹۹)

در این راستا وجود سایت‌های متنوع گردشگری در شهرستان ملکان و برخورداری از این پتانسیل‌های بکر طبیعی، لزوم توجه جدی به این پتانسیل‌های ژئوتوریسمی را در رونق گردشگری شهرستان و منطقه و بهره‌مندی از فرصت‌ها و مزیت‌های متنوع آن امری اجتناب‌ناپذیر می‌نماید کما اینکه در خصوص غار بنائم نیز که از اکتشاف آن تقریباً سه دهه می‌گذرد نیز باید با تلاش مسئولان امر در راستای مانع‌زدایی بر سر راه بهره‌برداری از این سایت گردشگری اقدامات اساسی صورت پذیرد که بنابر اهمیت آن در این نوشتار به معرفی این ساست بویژه غار آبی بنائم و فرصت‌های متاثر از بهره‌برداری آن در حوزه‌های افزایش اشتغال مستقیم و غیرمستقیم پرداخته می‌شود.

سایت‌های گردشگری ملکان

شهرستان ملکان نزدیک به ۱۲۰ مورد منطقه و محوطه تاریخی در فهرست آثار ملی کشور را به خود اختصاص داده است و جزو شهرهای مهم و ارزشمند استان آذربایجان شرقی در حوزه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری به شمار می‌رود. (رائی، ۱۳۹۵: ۳۳۴)

زیارتگاه علی بلاغی

یکی از جاذبه‌های تاریخی روستای آقمنار زیارتگاه علی بلاغی در حاشیه این روستا می‌باشد که دارای فضای باز و طبیعت بکر با آب و هوایی مطبوع می‌باشد. موقعیت زیارتگاه، محوطه تاریخی و چشم‌انداز منحصر به فرد منطقه گویای شواهد ارزشمند تاریخی و طبیعی آن است این محل در پایین تپه علی بلاغی ثبت شده در فهرست آثار ملی کشور واقع است و از منتهی الیه تپه چشمه‌ای پر آب جاری می‌باشد که کشاورزان و باغداران از آب آن برای کشاورزی استفاده می‌کنند. و از منظره‌ای دلچسب برخوردار می‌باشد که هر ساله گردشگران و مسافران زیادی را در جهت استفاده از آن به خود جذب می‌کند. این سایت در سال‌های اخیر به همت اهالی روستای آقمنار و همکاری شهرداری ملکان به امکانات پایه‌ای همچون سرویس‌های بهداشتی، آلاچیق‌ها، مکان‌های تعبیه شده برای گذران اوقات فراغت و همچنین طراحی ابشاری در کنار حوض آبی و ... مجهز شده است که با اقبال و رضایت چشمگیری نسبت به گذشته از سوی گردشگران علاقمند به این سایت مواجه شده است.

تپه‌های باستانی روستای بایقوت

پیشینه تاریخی بایقوت به عنوان یکی از شهرهای باستانی منطقه به دوره‌های قبل از اسلام می‌رسد. بنابر اسناد مختلف در اعصار گذشته دو قوم ارمنی و آذری در این شهر زندگی می‌کردند و به گفته مردم این منطقه که بر اثر زلزله عده‌ای از مردم این شهر کشته شده و بقیه با رواج اسلام در این منطقه مسلمان شدند و بعدها این روستا بر اثر بلاهای غیرطبیعی همچون جنگ‌ها به کلی تخریب شده و بناهای جدیدی در این شهر احداث گشت که این امر باعث شد تا تاریخ این منطقه تا حدود زیادی نهفته باقی بماند به گونه ای که در حال حاضر فقط ۵ تپه باستانی که با نام‌های:

۱- چال تپه

۲- قره تپه

۳- آغ تپه

۴- عیمنی تپسی (تپه آرامنه)

۵- اغ اولیا (که در حال حاضر به عنوان گورستان از آن استفاده می‌شود) باقی مانده است.

همچنین این روستا دارای یک محوطه باستانی ثبت شده با قدمت تاریخی بنام محوطه «شور تپه» می‌باشد که قدمت تاریخی آن مربوط به عصر مس برمی‌گردد. این اثر در تاریخ ۲۷ بهمن ۱۳۸۷ با شماره ثبت ۲۴۷۷۶ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.^۱

۱. دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران. ۲۰۱۱/۵/۱۹.

شهر باستانی لیلان و تپه‌های باستانی آن

بنابر تحقیقات ارزنده‌ای که باستان‌شناسان آلمانی در خصوص لیلان انجام داده‌اند؛ قدمت این شهر بیش از پیش آشکارتر می‌شود. به طور که به نظر مینورسکی و مارکوارت جایگاه شیز را با ویرانه‌های لیلان منطبق می‌دانند.

امروزه ۱۶ تپه لیلان در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است که قدمت بیشتر آنها به دوره اشکانی - ساسانی می‌رسد. (سایت سازمان میراث فرهنگی و گردشگری آذربایجان شرقی) این تپه‌های تاریخی شامل زیر می‌باشد.

شماره	به موقعیت جغرافیایی
۲۲۵۶۶	بخش لیلان، غرب شهر لیلان
۲۲۵۶۷	بخش لیلان - هشت صد متری جنوب شهر لیلان
۲۲۵۶۸	بخش لیلان - ۲ کیلومتری جنوب قلعه بختک
۲۲۵۶۹	بخش لیلان - ۱ کیلومتری ضلع جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۷۰	بخش لیلان - ۵۰۰ متری ضلع جنوبی شهر لیلان
۲۲۵۷۱	بخش لیلان - شرق قلعه بختک
۲۲۵۷۲	بخش لیلان - دهستان لیلان جنوبی
۲۲۵۷۳	بخش لیلان - چسبیده به ضلع جنوبی شهر لیلان
۲۲۵۷۴	بخش لیلان - یک کیلومتری ضلع جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۷۵	بخش لیلان - ۵۰۰ متری جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۸۰	بخش لیلان - ۲۵۰ متری جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۸۱	بخش لیلان - یک کیلو متری ضلع جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۹۴	بخش لیلان - ۵۰۰ متری جنوب غربی شهر لیلان
۲۲۵۹۵	بخش لیلان - جنوب قلعه بختک
۲۲۵۹۶	بخش لیلان - شرق قلعه بختک
۲۲۵۹۷	بخش لیلان - یک کیلومتری جنوب غربی شهر لیلان

1. <http://www.eachto.ir/farsi/content/view/149/386>

قلعه بختک: قلعه بختک واقع در بخش لیلان از توابع شهرستان ملکان قرار دارد، این قلعه با وسعتی در حدود ۱۱۰ هکتار در ورودی شهر لیلان می‌باشد. این قلعه در سال ۱۳۷۹ با شماره ۲۷۸۰ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. قلعه در سال‌های قبل توسط بسیاری از باستان‌شناسان ایرانی و خارجی مورد بررسی و بازدید قرار گرفته است و در مورد قدمت و پیشینه تاریخی آن، مطالبی را ارائه نموده‌اند. در واقع، قلعه بختک یکی از محوطه‌های نادر و استثنایی در منطقه شمال غرب کشور بوده و توجه بسیاری از باستان‌شناسان و محققان را به خود جلب کرده است.

یکی از مهمترین کارهایی که طی سال‌های جاری در محدوده قلعه بختک انجام شد، شناسایی و بررسی باستان‌شناسی تپه‌های اقماری و محدوده قلعه بختک بوده، با توجه به نوشته‌هایی که در گزارشات باستان‌شناسی در مورد قلعه بختک آمده است، تعداد تپه‌هایی را که در ارتباط با قلعه و در حوزه فرهنگی آن آمده را ۴۶ تپه ذکر کرده‌اند که در حوزه فرهنگی قلعه را شناسایی و پرونده‌های ثبتی آنها تهیه و در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌اند. مهمترین این تپه‌ها عبارتند از تپه الله قلی - تپه چمن که تپه‌های پیش از تاریخ می‌باشند و از اهمیت بسزائی برخوردار می‌باشند و قدمت آنها به هزاره دوم پیش از میلاد می‌رسد. اعتبار این محوطه به دوران اشکانی نیز می‌رسد و در دوره ساسانیان نیز از اعتبار و اهمیت بسزائی برخوردار می‌شود و از قرون اسلامی تا دوران ایلخانی نیز اعتبار و اهمیت تاریخی خود را حفظ نموده است. علاوه بر تپه‌های یاد شده در ارتفاعات شرقی لیلان مکان‌های استقرار نظامی نیز بچشم می‌خورد. نتایج اولیه مطالعه پیرامون قلعه بختک حاکی از قدمت پیش از تاریخ تا دوره اسلامی بوده و عمدتاً آثار دوره ساسانی و اشکانی در آن به چشم می‌خورد.

پل لیلان جای

پل لیلان جای در دوره صفوی یا ایلخانی بنا نهاده شده است. در این دوره به خصوص پس از جنگ چالدران چون شهر تبریز پایتخت مملکت به مرزهای عثمانی نزدیک بود، قزوین مورد توجه قرار گرفت و به علت موقعیت مهمی که بر سر راه‌های ارتباطی داشت رفته رفته به صورت پایتخت دوم صفویه درآمد (رسولی، ۱۳۸۳، ۳۸)

این پل در یک کیلومتری جنوب شهر لیلان، از توابع شهرستان ملکان، واقع در آذربایجان شرقی بر روی رودخانه فصلی لیلانچای و در مسیر کاروانرو قدیم واقع گردیده است. این رودخانه در ابتدای ورود به جلگه لیلان آخرین کوه و ارتفاعاتی که رد میکند کوه باباگرگ است یعنی رودخانه از کنار آن عبور کرده و وارد جلگه لیلان میشود و در انتها به رودخانه جغاتو (زرینه رود میاندوآب) ریخته و از آنجا وارد دریاچه ارومیه می‌شود. (اسکندرزاده و زال نژاد، ۱۳۹۴: ۵)

باباگرگر لیلان:

منطقه باباگرگر لیلان از شهرستان ملکان واقع در بخش لیلان محلی است برای تفرجگاه و کوهنوردی ساکنان منطقه لیلان که در ۸ کیلومتری از شهر لیلان قرار دارد در نوک قلعه این کوه زیارتگاهی وجود دارد که اثر مردم منطقه در محل غذاهای نذری پخش می‌کنند و در مراسمات مختلف در محل غذاداری می‌کنند.

پل دختر یا «قیزلار کورپوسی»

این پل روی رودخانه «مردق» در دهستان گاودول مرکزی و بین روستاهای قلعه‌جوق و قلی‌کندی از توابع شهرستان ملکان قرار دارد به دلیل نوع طاق‌ها و ترکیب نمای سنگی و آجری دارای ویژگی‌های خاصی است. به پیشنهاد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری آذربایجان شرقی و در اجرای ماده یک از قانون تشکیلات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور پل قیزلار روستای قلی‌کندی ملکان به شماره ۲۲۷۱۸ در فهرست آثار ملی ثبت شد.

قدمت پل: قدمت این پل به دو دوره صفویه و قاجاریه برمی‌گردد. این پل قیزلار دارای پنج چشمه (سه چشمه اصلی و دو چشمه فرعی) است، چشمه‌های اصلی برای گذر آب رودخانه بوده و چشمه‌های فرعی برای آبیاری اراضی کشاورزی مورد استفاده قرار می‌گرفته است که به علت تجمع خاک ناشی از رسوب آب رودخانه بسته شد. پایه‌های پل سنگی بوده و خود پل با مصالح سنگی و آجری ساخته شده است. این پل با ابعاد تقریبی ۴۹ متر طول و ۵/۵ متر عرض و ارتفاع شش متر و مساحت ۲۵۷ متر مربع، راه ارتباطی ماشین‌ها دو روستای قلی‌کندی و شیخ بابا شهر ملکان می‌باشد (همان، ۱۳۳۹).

غار بنائیم

در کشور ما طیف گسترده‌ای از غارها با ساختارهای متفاوتی وجود دارند که در منطقه شمال غرب کشور بویژه در آذربایجان شرقی یکی از بزرگترین آنها، غار آبی بنائیم واقع در شهرستان ملکان می‌باشد که گنجینه‌ای کم‌نظیری برای توسعه ژئوتوریسم این منطقه فراهم کرده است که در صورت توجه و برنامه‌ریزی مدون، توانمندی مناسبی برای توسعه منطقه‌ای فراهم خواهد کرد. در پژوهش‌های قبلی که به طور عام در خصوص ژئوتوریسم غارها و به طور خاص درباره گردشگری غار یا غارنوردی صورت گرفته‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

– معجبی و همکاران (۱۳۹۷) راهبردهای توسعه ژئوتوریسم، مورد: غار نمکی قشم معتقد هستند که غار نمکی قشم به واسطه دارا بودن پدیده‌های زمین‌شناسی و زیست‌شناسی متنوع و بی‌همتا، توان بالایی برای تبدیل شدن به قطب بزرگ اکوتوریسم و ژئوتوریسم در حوزه خلیج فارس دارد.

– آزادی و لطفی (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی پتانسیل‌های گردشگری با تأکید بر ژئوتوریسم در غار علی‌صدر همدان» بر این باورند که رشد قابل توجه و چشمگیر گردشگری در پنجاه سال اخیر نشان‌دهنده اهمیت فراوان اقتصادی و اجتماعی این پدیده بوده است. در این میان ژئوتوریسم یکی از روش‌های نودراره جاذبه‌های گردشگری است که کاملاً از اصول توریسم تبعیت می‌کند و به معرفی پدیده‌های زمین‌شناسی به گردشگران با حفظ هویت مکانی آنها می‌پردازد و در چند سال اخیر مورد توجه قرار گرفته است. غار علی‌صدر به عنوان یکی از منابع ژئوتوریسمی در غرب کشور با وجود توانمندی بسیار زیاد در زمینه توسعه ژئوتوریسم هنوز نتوانسته است به جایگاه واقعی خود در این زمینه دست پیدا کند.

– خداوردی‌زاده و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی با استفاده از روش ارزش‌گذاری مشروط، به برآورد ارزش اکوتوریسمی غار سهولان پرداختند و نشان دادند که حدود ۸۸/۴ درصد بازدیدکنندگان حاضر به پرداخت هزینه برای استفاده از غار سهولان هستند.

– بیانی و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان «ژئوتوریسم رویکردی نو در بهره‌گیری از جاذبه‌های ژئومورفولوژی مطالعه موردی: غار کرفتو استان کردستان» پتانسیل‌های گردشگری این منطقه را با استفاده از دو فاکتور راه‌های دسترسی و پتانسیل گردشگری مورد بررسی قرار دادند و نتایج پژوهشی آنان نشان داد که غار کرفتو نسبت به موقعیت‌های دیگر جایگاه نسبتاً پایدارتری دارد. با توجه به وضعیت ژئوتوریسمی غارهای فوق در این بخش به بررسی ویژگی‌های ژئوتوریسمی غار آبی بنام در شهرستان ملکان می‌پردازیم.

غار آبی بنام، گنجینه گردشگری و باستان‌شناسی با قدمتی ۲ هزار ساله تقریباً در ۱۲ کیلومتری شرق شهرستان ملکان و در مجاروت جاده اصلی و محدوده شرقی روستای بنام قرار دارد که در صورت انجام اکتشافات اولیه و ایمن‌سازی می‌تواند پاسخگوی بخش عظیمی از نیاز علاقمندان طبیعت‌گردی و گردشگری بخش‌های جنوبی استان آذربایجان شرقی و دیگر شهرهای استان‌های همجوار باشد. «این غار که بیش از یک کیلومتر طول و ۳ متر ارتفاع دارد؛ دارای تالارها، اتاق‌ها و حوض بزرگ است و بیش از ۵۰ هکتار از اراضی روستای بنام- از روستاهای تابعه شهرستان ملکان- توسط آب این حوض آبیاری می‌شود و هرگز آب آن حتی در مواقع خشکسالی نیز قطع نشده است. (اسکندرزاده، ۱۳۹۳)

۱. بنام یکی از روستاهای استان آذربایجان شرقی است که در دهستان گاودول شرقی بخش مرکزی شهرستان ملکان واقع شده است. این روستا یکی از بهترین مکان‌ها برای گردشگری است، در واقع مکان‌های گردشگری بسیاری ندارد. این روستا یک مکانی پر آب و سرسبز است و یک چشمه طبیعی دارد که از آن آب فراوانی به بیرون می‌آید.
۲. فرماندار وقت ملکان،

از دیگر مزایای این غار را می‌توان، طولانی بودن مسیر این غار و همچنین وجود راه مناسب و آسفالته، برق در مجاورت ورودی غار دانست که در کنار دیگر ویژگی‌های آن می‌تواند علاوه بر بعد گردشگری، منبعی خوبی برای کارهای تحقیقاتی و باستان‌شناسی باشد.

از مزایای دیگر غار بنام، قرارگیری در مجاورت و نزدیکی برخی دیگر از مراکز گردشگری شرق شهرستان ملکان همچون مرکز گردشگری علی بلاغی، چشمه آب معدنی آرپا دره سی و طبیعت دل‌انگیز باباقاضی و دره سرسبز قوزلو و همچنین محوطه زیبای سد قوشقره می‌باشد که نزدیکی این مراکز به یکدیگر در کنار صنایع دستی و تولیدات دامپروی مردمان میهمان‌نواز این منطقه می‌تواند خاطره‌دل‌انگیزی برای اوقات فراغت و طبیعت‌گردی گردشگران عزیز به همراه داشته باشد.

مسیر اصلی دسترسی به این غار زیبا و دیگر مناطق گردشگری شرق شهرستان ملکان، کمربندی ملکان- میان‌دواب از طریق زیرگذر ملکان-آروق می‌باش که استفاده از بستی سنتی و فرآوردهای حاصله از تاکستانهای وسیع آن همچون دوشاب انگور در روستای آروق نیز به دلایل فراوری خاص آن، آوازه‌ای منطقه‌ای دارد.

– مزیت‌های دسترسی به مناطق گردشگری شهرستان ملکان

– فاصله کمتر از یک‌ساعته این مناطق با فرودگاه مراغه و دو ساعته آن با فرودگاه تبریز

– فاصله کمتر از نیم‌ساعته آن با ایستگاه راه آهن ملکان واقع در حومه شرقی دهستان آروق

– وجود هتل‌های متنوع در منطقه بویژه در شهرهای ملکان، بناب و مراغه با قابلیت رزرو

پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های توسعه گردشگری در شهرستان ملکان با تکیه بر توریسم درمانی

در حالت عادی شاید صحبت از ظرفیت‌های توسعه مطلوب گردشگری در شهرستان ملکان کمی دور از دسترس باشد اما اگر با نگاهی توریستی و صنعتی به چرخه توریسم از یکسو و جاذبه‌ها و امکانات موجود در پهنه جغرافیای شهرستان ملکان در دل روستاها، دره‌ها و کوه‌ها، تپه‌های تاریخی و اماکن متبرکه آن بیاندازیم شاید دیدگاه همان در این زمینه تاحدودی عوض شود. در این رابطه همانطور که پیشتر بدان اشاره شد شهرستان ملکان دارای بیش از ۱۲۰ مکان و آثار ثبت شده در فهرست آثار ملی می‌باشد که این خود موجب و عامل مهم یک سایت توریستی برای گردشگری سلامت^۱ در سطح شهرستان می‌باشد تا نیازهای گردشگری و توریستی علاقمندان را بصورت یکپارچه تحت پوشش خود قرار دهد.

۱. تهیه طرح جامع گردشگری سلامت از جمله اقدامات انجام شده در مجموعه ستاد گردشگری سلامت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری است. این طرح با هدف سیاستگذاری‌های کلان در زمینه توریسم درمانی، استفاده از پتانسیل‌های بالقوه نظام بهداشت و درمان، ایجاد امکانات قوی بازاریابی بین‌المللی به منظور توسعه و تجهیز توریسم درمانی و... تهیه و تدوین شده است. حضور در نمایشگاه‌های خارج از کشور به خصوص در کشورهای حوزه خلیج فارس از دیگر اقدامات سازمان بوده است. ستاد گردشگری سلامت طرح جامع "یمنی پزشکی توریسم" که براساس قطعنامه نهمین اجلاس سازمان جهانی توریسم تدوین شده است را نیز در دستور کار خود دارد. از دیگر برنامه‌های این ستاد، ایجاد زمینه

ظرفیت‌های ژئوتوریسمی شهرستان ملکان و لزوم برنامه‌ریزی راهبردی

شاید مهمترین موضوعی که در این رابطه مطرح باشد این است که کدام جاذبه‌های توریستی ما، پتانسیل جذب گردشگر را دارند و برای افزایش و موفقیت این طرح‌ها چه اقداماتی لازم است. در این رابطه در جواب سؤال اول باید گفت به غیر از قلعه بختک و پل‌های تاریخی قیزلار کورپوسی و پل آجری لیلان که جاذب گردشگری بصورت طبیعی هستند. دو سایت آب درمانی «آرپا درسی» و «شورسو»، بیشترین استعداد را برای جذب گردشگر و توریسم منطقه‌ای بویژه در حوزه توریسم سلامت دارا می‌باشند. با نگاهی به فرایند صنعت توریسم در ابعاد جهانی و منطقه‌ای به وضوح شاهد آن هستیم که صنعت توریسم این روزها با رشد قابل ملاحظه‌ای مواجه است. به گونه‌ای که رتبه دوم صنایع پردرآمد را به خود اختصاص داده است و جالب‌تر اینکه در میان بخش‌های مختلف این صنعت، «توریسم سلامت» دارای اهمیت و جایگاه خاصی است.

طبق اعلام بانک جهانی، سومین عرصه سرمایه‌گذاری در دنیا مربوط به گردشگری سلامت می‌باشد و گزارش‌ها حاکی است که گردش مالی ناشی از فعالیت‌های مربوط به صنایع توریسم درمانی در سال ۲۰۰۴ مبلغی بالغ بر ۴۰ بیلیون دلار در کل دنیا بوده است که این میزان در سال ۲۰۱۲ به ۷۵ بیلیون دلار رسیده است این در حالی است که بین ۷ تا ۴ درصد گردشگران خارجی را گردشگران سلامت تشکیل می‌دهند. (کشوری، ۱۳۹۳)

از طرفی با وجود اینکه ایران دارای پزشک‌خانه‌ها، آب و هوایی چهار فصل و مناطق طبیعی با خاصیت درمانی بسیاری است و هزینه‌های پزشکی در آن، نسبت به سایر کشورهای منطقه ارزانتر است، اما نسبت به جذب گردشگر سلامت تلاش جدی انجام نگرفته است این در شرایطی است که ایران از نظر جاذبه‌های گردشگری، طبیعی، آب‌وهوایی و باستانی به ترتیب مقام‌های دهم، پنجم و چهارم جهان را دارا است ولی از بازار توریسم درمانی سهم شاخصی نبرده است. امروزه در کشورهای مختلف دنیا از وجود چشمه‌های آب گرم، غارهای نمکی، دریاچه‌های لجن و ... برای جذب توریست‌های سلامت استفاده می‌کنند اما در کشور ما هنوز برنامه‌ریزی دقیقی که بتوان با امکانات طبیعی در جذب توریست داخلی و خارجی استفاده کرد، انجام نگرفته است به همین دلیل این ظرفیت نیز مانند ظرفیت‌های دیگر گردشگری بلااستفاده مانده است. این وضعیت بنوعی به شهرستان ملکان نیز سرایت کرده و باعث شده از مزایای و منافع اقتصادی-اجتماعی این پتانسیل بطور کلی غافل باشیم نمونه عینی این مساله وجود دو چشمه مورد اشاره «آرپا درسی» و «شورسو» می‌باشد که برای عملیاتی کردن و به نتیجه رساندن آن باید اقداماتی اساسی انجام گیرد.

های لازم برای بیمه گردشگران ورودی و خروجی از طریق انعقاد تفاهمنامه با شرکت‌های بیمه سینا و کارآفرین است که به امضای طرفین رسیده و برای اجرا آماده است. انجام مطالعات درباره مراکز آب درمانی و تلاش برای جذب سرمایه‌گذار برای ساخت این مراکز، از دیگر برنامه‌های سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری است، مشخصات آب‌های درمانی نیز در حال جمع‌آوری است که قرار است در قالب کتابی تدوین شود.

در مورد نحوه و چگونگی برنامه‌ریزی هدفمند در این رابطه می‌توان به برخی اقدامات زیر از سوی ادارات مرتبط اشاره کرد.

- ۱- قرارگرفتن دو سایت فوق در ردیف بودجه عمرانی
  - ۲- آزاد سازی اراضی خصوصی اطراف این دو چشمه
  - ۳- جذب و حمایت سرمایه‌گذاری برای احداث سایت درمانی سرپوشیده
  - ۴- در صورت نبود سرمایه‌گذار اولیه، ارگان‌های دولتی می‌توانند با احداث این اماکن و راه‌اندازی آنها، مدیریت آنها را به بخش خصوصی بدهند.
  - ۵- شناسایی خواص درمانی چشمه‌های معدنی با ویژگی تفریحی و گردشگری سلامت با ترغیب گردشگران به استفاده از جاذبه‌های طبیعی اطراف چشمه‌ها و استفاده از آنها به عنوان یک جاذبه ارزشمند درمانی
  - ۶- تبلیغ این مراکز در پایگاه‌های گردشگری برای جذب گردشگران غیر بومی
  - ۷- هماهنگی مسئولان گردشگری با هتل‌ها و مراکز اقامتی شهرستان برای جذب گردشگر
  - ۸- برنامه‌ریزی مسئولین گردشگری شهرستان برای برگزاری کمپ‌ها و اردوهای مسافرتی یک روزه تا دو روزه برای گردشگران با قابلیت ثبت نام اینترنتی و فراهم بودن امکان رزرو محل اقامت در مراکز اقامتی همچون هتل‌ها و دیگر مراکز اقامتی شهرستان
- در کنار اختصاص موارد فوق برای حصول موفقیت توسعه گردشگری در شهرستان ملکان که همدلی و همراهی کلیه ارگان‌های اداری و دولتی و بخش‌های خصوصی را می‌طلبد می‌توان به بخشی دیگر از توانایی و پتانسیل فراموش شده طبیعی در شهرستان ملکان در خصوص توریسم درمانی اشاره کرد و آن استفاده از گل و لجن‌های موجود در دریاچه ارومیه بویژه بخش جنوب شرقی آن در مجاورت شهرستان ملکان می‌باشد. با توجه به اینکه گل و لجن درمانی از جمله مباحثی است که در صنعت توریسم سلامت قدمتی دیرینه دارد و در دنیا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است چرا که مواد معدنی و آلی وجود دارند که سبب منحصر به فردی آن شده است و در بهبود بیماری‌های پوستی، بیماری‌های روان تنی و دردهای مفصلی موثر است. لذا از این ظرفیت نیز می‌توان در کنار یکی دیگر از ظرفیت‌های چشمه‌های آب درمانی شهرستان بویژه چشمه «شور سو» استفاده کرد چرا که به گفته کارشناسان این چشمه فعال، درحوزه درمان دردهای عضلانی و پوستی تاکنون امتحان خود را به خوبی پس داده است و در صورت نگاه جدی مسئولان به توسعه این مکان تفریحی- درمانی، نه تنها می‌تواند پاسخگوی نیاز تفریحی - درمانی بسیاری از علاقمندان، توریست‌های خارجی و داخلی شود بلکه می‌تواند بستری برای توسعه اقتصادی چه از منظر اشتغال بخش‌های خدماتی و رفاهی چه از نظر بالا بردن ظرفیت‌های شهرستان در حوزه گردشگری و سلامت در منطقه و استان گردد.

نتیجه‌گیری:

بدیهی است که امروزه رونق صنعت ژئوتوریسم در شهرستان ملکان با بیش از ۲۰ اثر ثبت شده می‌تواند به عنوان منبعی درآمدزا و دارای تأثیرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به حساب آید و شاخه‌های آن بر مبنای رشد این صنعت می‌تواند با توجه به شرایط و ویژگی‌های منطقه‌ای مورد توجه قرار گیرد. بدون شک مناطق جغرافیایی شهرستان ملکان بویژه مناطق شرقی آن دارای جذابیت‌های فراوان طبیعی می‌باشد که در صورت توجه مسئولین امر می‌تواند بستری برای توسعه گردشگری و صنعت ژئوتوریسم در منطقه گردد.

فهرست منابع و مآخذ

- آزادی، فاطمه و لطفی، حیدر، ۱۳۹۴، بررسی پتانسیل‌های گردشگری با تأکید بر ژئوتوریسم در غار علیصدر همدان، اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط‌زیست پاک، همدان.
- اروچی، حسن (۱۳۹۱)، مکانیابی ژئومورفوسایت‌های بهینه گردشگری با فرایند تحلیل شبکه‌ای (Anp) و ارزیابی آنها از طریق مدل‌های ژئومورفوتوریستی (مورد: شهرستان طبس)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم، به راهنمایی محمد سلمانی، دانشگاه تهران.
- اسکندرزاده، منوچهر و آمنه زال نژاد (۱۳۹۴)، «بررسی، تحلیل معماری، ساختار شهری و عملکرد پل‌ها در گذشته (نمونه موردی: پل یلان چای)»، کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، عمران و شهر.
- بیاتی، مریم و همکاران (۱۳۸۹) ژئوتوریسم، رویکردی نو در بهره‌گیری از جاذبه‌های ژئومورفولوژیکی «مطالعه موردی: غار کرفتو در استان کردستان»، فصلنامه فضای جغرافیایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، دوره ۱۰، شماره ۲۹، بهار.
- چراغی، عباس (۱۳۹۱)، کاربرد سیستم اطلاعات جغرافیایی در توزیع مکانی و زمانی خصوصیات کیفی آب زیرزمینی (مطالعه موردی: دشت ملکان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مراغه.
- خداوردی‌زاده، محمد، و همکاران (۱۳۹۰)، برآورد ارزش‌های اکوتوریسمی با استفاده از روش ارزشگذاری مشروط، مطالعه موردی: غار آبی سهولان، فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۲۳.
- دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران. ۲۰۱۱/۵/۱۹.
- راثی، علی (۱۳۹۵) تاریخ و جغرافیای شهرستان ملکان در بستر توسعه توسعه، تهران؛ انتشارات سها دانش، چاپ اول.
- سایت سازمان میراث فرهنگی و گردشگری آذربایجان شرقی.
- کشوری، بهاره (۱۳۹۳) توریسم درمانی، کلیدی ترین راهکار توسعه گردشگری در ایران، اولین کنفرانس ملی جغرافیا، گردشگری، منابع طبیعی و توسعه پایدار.
- محبتی و همکاران (۱۳۹۷) راهبردهای توسعه ژئوتوریسم، مورد: غار نمکی قشم، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، سال هفتم، شماره بیست و هفت، پاییز.

— Fennel, D. A. and Eagles, P. F. J. . (1990), "Ecotourism in Coastaria: A conceptual frame work", Journal of Park and Recreation Administration 8 (1): 23-34.